

UNIUNEA EUROPEANĂ

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI ȘI
CERCETĂRII
ȘTIINȚIFICE

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

Investește în oameni !

FONDUL SOCIAL EUROPEAN

Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013

Axa prioritară nr.1 „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”

Domeniul major de intervenție 1.5 “Programe doctorale și post-doctorale în sprijinul cercetării”

Titlul proiectului: **“Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”**

Beneficiar: **Academia Română**

Numărul de identificare al contractului: POSDRU/159/1.5/S/136077

Raport științific de cercetare doctorală

**Tutore îndrumător:
Acad.SABINA ISPAS**

**Doctorand:
CORINA DANIELA POPESCU**

București, 2015

UNIUNEA EUROPEANĂ

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI ȘI
CERCETĂRII
ȘTIINȚIFICE

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

Spațiu și loc

Reprezentări ale spațialității în eposul popular

O privire antropologică

Tutore îndrumător:
Acad.SABINA ISPAS

Doctorand:
CORINA DANIELA POPESCU

Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului "Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate", cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.

București, 2015

CUPRINS

I.PRELIMINARII	3
II.Balada fantastico-mitologică – <i>locus mirabilis, locus terribilis</i>	5
III. <i>Topoi</i> identitari în cântecul epic eroic – funcție și simbol	19
IV.„Haiduci” și „hoțomani” – cadre ale acțiunii	36
V.Spații ale emoției în balada familială	
1. <i>Interioare și interiorități</i> – ciclul „Îndrăgostiții”	48
2. <i>Spații conflictuale în eposul familial</i> – „Soții”, „Părinți și copii”, „Frații”	56
BIBLIOGRAFIE	65
CORPUSURI DE TEXTE	
STUDII ÎN VOLUME	

SPAȚIU ȘI LOC REPREZENTĂRI ALE SPAȚIALITĂȚII ÎN EPOSUL POPULAR O PRIVIRE ANTROPOLOGICĂ

REZUMAT

Deși a constituit o direcție de interes constant al cercetării etnologice românești, problema perceperii și reprezentării spațiului în societatea tradițională românească se dovedește mereu fertilă, deschizând permanent noi perspective de investigație. Ne-a preocupat, în acest studiu, analiza operatorilor spațialității care acționează în câmpul mentalității populare și, implicit, în structura produsului literar folcloric. Cercetările efectuate anterior au instituit un anumit tipar analitic ori terminologic în investigarea domeniului, însă instrumentarul de lucru antropologic aplicat în acest studiu propune un suflu nou, prin depășirea simplei inventarieri a problemelor interpretării spațiului, către o interpretare antropologică a acestuia, care să conducă, în final, spre configurarea unei *poetici a spațialității* în teritoriul imaginarului folcloric.

Proiectul utilizează, de asemenea, o cheie dublă a decodificării – realitatea fizic-obiectuală și configurația psihologică/etică a omului societății tradiționale. Corelativul literar al acestei echivalențe se va regăsi, investigat în cântecul epic, pornind de la categoriile dihotomice, trasate de viziunea antropologică asupra spațiului, din studiul referențial al lui Ernest Bernea, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*.

Analiza elementelor *antropologiei spațiului*, realizând un decupaj după criteriul selectiv al operatorilor spațiali specifici, constituie însă scopul de bază ale cercetării, pornind de la aspecte teoretice generale, ordonatoare de viziune analitică, și continuând cu studii de caz, operate asupra unui corpus de texte reprezentative, din culegeri de balade, asupra cărora am întreprins o analiză a efectelor simbolice produse de respectivii operatori. De exemplu: rădăcinile străvechi, antropologice, ale figurării spațiului inițiativ, spațiile generatoare de angoase (capitolul „**Balada fantasticomitologică – locus mirabilis, locus terribilis**”), disticțiile funcționale de gen ale spațiului (familiar/comunitar, masculin/feminin, în capitolul „**Spații ale emoției în balada familială**”, de vreme ce casa constituie între microcosmosul trupului uman și cosmos, un microcosmos tranzitoriu, un element de legătură a cărui configurație iconografică e foarte importantă în diagnosticul social și cultural atribuit unei comunități situate într-un spațiu dat și pe un loc personalizat prin rezidare) etc.

Analiza constituirii dimensiunilor simbolice ale spațiului continuă cu fenomenul limitării, care dă naștere unor interferențe interpretative, de tip obiect-efect simbolic. Pentru acesta, limitarea corespunde formei, ființei/obiectului investit cu sens și funcție, iar nesfârșitul induce o semantică a

maleficului, a absconsului, a necunoscutului și, ca urmare, a primejdiei. Limita e, deci, ordinea, echivalentă cu binele și frumosul; în schimb, o depărtare incognoscibilă e una cu haosul, răul, urâtul, monstruosul. Pentru că, în algoritmul popular al decantării valorilor, se instituie o echivalență universal valabilă între etic și estetic, la care se adaugă și identitatea spațialitate – moralitate. În istoria dreptului cutumiar se cunoaște formula juridică „unde este locul lui” sau „unde este casa lui”.

Încă o implicare de natură ontologică a limitei apare din dorința depășirii acestei condiții și, în consecință, a generării unei forme de *hybris* popular, cu implicații morale și psihologice notabile. În interiorul sistemului comunității tradiționale, norma ordonează coeziunea elementelor, însă, o dată cu „ieșirea din cale”, din normativitatea convenită colectiv, se produce ruptura, suferința care marchează vital individul cu intenții centrifugale. Acest sentiment al tragicului, născut din conștiința clasice „depășiri a măsurii”, e trăit și de eroul „cântecului povestitor”, care simte acut consecințele depășirii limitei și fractura existențailă produsă.

Dialectica lumii imaginate de gândirea tradițională implică, după cum ne-am propus să demonstrăm, trei niveluri geologice și ontologice, în același timp, reperabile pe o axă orizontală, sintagmatică și evenimentială, dar și pe una verticală, paradigmatică și simbolică. În urma analizei diferitelor forme de organizare a epicii populare, s-a putut constata o reprezentare etajată a spațiului, ce cuprinde: nivelul htonic, subpământul – cu forme specifice de acces și legi proprii de funcționare; nivelul teluric – fixat la mijlocul distanței și cel uranic – exemplar și „sacru”. Eroii excepționali (civilizatori, sacerdoți etc.) circulă între aceste niveluri (stihii în balada fantastică, de pildă), dovedind existența unor canale comunicative ascunse neinițiatilor și vehicule inedite de legătură (urcarea la rai a soarelui pe o scară de fier etc.), aspecte pe care le-am surprins în câteva studii de caz.

Funcția epistemică a categoriei spațiului în sistemul gândirii tradiționale românești ne-a condus spre câteva câmpuri de cercetare fertile, având ca elemente de referință imginarul folcloric, turnat în forma eposului popular. S-au conturat astfel concluzii asupra tipurilor de reprezentare ale spațiului în *balada fantastico-mitologică* – în universul căreia am delimitat între spații mirifice și spații terifice, în *cântecul epic eroic* – de unde am desprins *topoi* cu caracter identitar pentru spațiul românesc, în *baladele haiducești* – în care am identiticit „cadre” ale acțiunii acestor eroi reprezentativi pentru societatea tradițională românească, și în *balada familială* – în intimitatea căreia am analizat efecte ale distribuției spațiului gospodăresc și ale ieșirii din el, cu consecințe emoționale.

Am putut deduce astfel existența unei proiecții simbolice a elementelor aflate în spațiul real, perceput senzorial, și spațiul imaginat în diferitele forme epice, dar și schimbările de funcții pe care această transgresie le implică. De exemplu, grădina trece din categoria spațiului utilitar, în cea a spațiului contemplației, ca apoi să revină la valoarea exemplarității inițiale, din care s-a desprins (raiul). Se obține un adevărat traseu topologic al operatorului spațial „împrejmuire”, conceput inițial ca paradis, apoi ca „rai pe pământ” și, în final, ca amintire a perfecțiunii apriorice.

Spațiile interliminale, spațiile interval sau intermediare au constituit obiectul unei alte direcții investigative, care a dus la concluzii vizând statutul lor de locuri malefice (sau maleficiate), obținut

prin supra-, ori sub-semnificare. Condiția ambiguă a acestor locuri, cauzată de melanjul simbolic ori, dimpotrivă, lipsa simbolizării, a exilat aceste segmente spațiale în categoria maleficului. Locurile dintre hotare, scurtăturile, drumul însuși se înscriu în această clasă de spații ale eventualității negative. Nerevendicate de om, ele intră adesea în posesie demonică, expunând permanent pericolului. În sensul antropologiei arhitecturii, s-a dovedit că spațiile-tranzit nu mai conotează negativ, însă, ci rămân zone în suspensie, perimetre ale așteptării și ale provizoratului. Dintre acestea, am analizat mai cu seamă semantica unui element arhitectural „de interval” – pridvorul, constatând o dublă tendință, în funcție de unghiul „privirii” antropologice: centrifugă, ca spațiul dinaintea ieșirii, dacă e văzut din interiorul locuinței, și centripetă, ca pațiu ce precedă intrarea, dacă e observat dinspre curte. Am constatat că acest joc de perspectivă spațială dă, în egală măsură, seamă de rudenie, vecinătate ori relația cu comunitatea, constituind, în principal, un indicator al coeziunii familiale (în pridvor e așteptat fiul plecat în expediții eroice, se duc negocieri matrimoniale, se pun la cale noi călătorii ori se împart prăzi). Acest loc intermediar (privat/public) pune în mișcare ritururi de trecere, adesea desfășurate pe fundalul „mesei mari întinse”. Convivialitatea asigură asistență, dar și solemnitate ceremoniilor, marcând festiv trecerea – către vârsta maturității eroului, în altă treaptă de competență profesională sau vitejească etc. – recunoscută astfel la nivelul comunității (aspecte analizate în amplu capitol „**Topoi identitari în cântecul epic eroic – funcție și simbol**”).

Am remarcat, de asemenea, prezența unui fenomen inedit în interiorul unei zone cu o bogată simbolică – pădurea. Asistăm aici la o veritabilă multiplicare a centrilor, elementele care compun acest spațiu fiind, de cele mai multe ori, distribuite uniform, de unde egalizarea lor semnificativă. Numai arar intervin spații-breșă, goluri în structura compactă, care expun ceea ce pădurea ascunde, făcând vulnerabil pe cel amplasat în aceste perimetre (haiduc, hoț, drumeț rătăcit etc.).

Tot ceea ce iese din rânduiala sistemelor construite în jurul unui ax ordonator (spațial și etic), devine ex-centric, fiind perceput ca devianță și destabilizare: după ce-și părăsesc satul, eroii intră în zone pervertitoare (târgul, birtul, cârciuma, închisoarea), pierzându-și calitățile vitejești; atunci când ies din perimetrul securizant al codrului, haiducii sunt capturați pe teritoriul puterilor (orșul) etc. Alienarea din spațiile securității aduce adesea degradarea morală și pierderea calităților eroice (fenomene investigate, pe larg, în capitolul „**Haiduci și hoțomani – cadre ale acțiunii**”).

Având în vedere dialectica relației dintre spațiu și loc, am utilizat, într-o altă etapă analitică, ipoteza că spațiul e lipsit aprioric de identitate, cei care i-o conferă fiind aceia care îl populează, transformându-l în *loc*. Cercetarea a condus însă la descoperirea unei reciprocități a influențelor, locul amprentat de prezența locuitorilor modelând civilizația căreia îi devine suport. În această formă dublă de relaționare observăm procesul de construire a identității individuale și colective prin localizare. Se relevă astfel *topoi* identitari (spații locative, peisaje, diverse forme de relief și de teritorialitate), recunoscute și apărate împotriva intruziunilor. Iau naștere, ca urmare, categorii eroice precum haiducul, ostașul, luptătorul antiotoman, viteazul, în genere, identitatea și acțiunile lor

revendicându-se întotdeauna teritorial (satul, codrul, ținutul, „țara”). În plan literar, aceste forme de spațialitate devin „cadre” narativizate, generează sau suportă evenimente.

S-a urmărit apoi un alt joc de direcții – *înăuntru/în afară* – care structurează spațiul baladei familiale, instituind o sensibilă tensiune între spațiul intim și spațiul public, dar și suprapunerea lor, generatoare de conflict. Am introdus aici noi grile analitice, apelând la disciplina proxemică și la sociologia spațiului configurată în lucrările lui Erving Goffman, studiind rolurile pe care le induce premisa spațiului ca scenă a performărilor în cadrul familiei și al comunității tradiționale. Traseul investigativ a relevat valențe inedite, personajele schimbându-și comportamentul și discursul în funcție de amplasarea lor în spațiul familial sau în afara lui, punând în practică strategii adaptative sau de excludere etc. La rândul său, spațiul familial exercită presiuni asupra locatarilor, impunând norme și instituind reguli, în raport cu care aceștia sunt acceptați sau expulzați (baladele care dezvoltă motivul „femeia necredincioasă”, „femeia alungată de acasă”, „femeia vândută” etc., analizate în capitolul „**Spații ale emoției în balada familială**”).

Demersul nostru investigativ a parcurs, astfel, drumul de la teoretizarea relației dintre spațiu și loc în mentalitatea tradițională (grupul ca „text”), la interpretarea simbolică a acesteia prin filtrul antropologiei literare (textul ca produs al grupului), ajungând, în final, la relevarea valorilor spațiului ca dimensiune fundamentală a folclorului literar și a întregii culturi populare.